

Verdeelde strijd op weg naar een gezonde natie

Hidde van Eijk

Het Nederlands Olympisch Comité en de professionalisering van de sport in Nederland, 1912-1920

Op 11 september 1912 kwamen in het Amsterdamse hotel Krasnapolsky enkele vooraanstaande bewindvoerders van verschillende Nederlandse sportbonden bijeen. Baron F. Van Tuyll van Serooskerken was namens de Koninklijke Nederlandse Jachtvereniging 'Nimrod' een van de vertegenwoordigers. De Olympische Spelen van 1912 te Stockholm hadden een paar weken eerder plaatsgevonden en alle aanwezigen waren zeer onder de indruk van de Zweedse organisatie. Het doel van de bijeenkomst werd al vrij snel duidelijk: het tijdelijke Nederlandse voorbereidingscomité voor de Olympische Spelen moest worden omgezet tot een blijvend instituut: het Nederlands Olympisch Comité (NOC).¹

De oprichters van het NOC zagen voor zichzelf een belangrijke rol weggelegd in de professionalisering van de Nederlandse sport. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, toen van Olympische Spelen geen sprake was, richtte het NOC zich voornamelijk op het creëren van een breder draagvlak voor de sport in Nederland. Het NOC achtte zich als overkoepelend instituut in staat alle landelijke sportbonden en andere sportorganisaties bijeen te brengen in een dialoog met de overheid. De Nederlandse sport en daarmee de Nederlandse samenleving zou op deze manier naar een hoger niveau worden gebracht. De eerste jaren van het NOC maken duidelijk op welke manier het Comité heeft bijgedragen aan de professionalisering en verdere integratie van de sport in de Nederlandse maatschappij.

Direct bij oprichting van het NOC waren er echter verschillende opvattingen over de primaire taak van het Comité. Voor sommigen was de uitzending van de Nederlandse sporters naar de Olympische Spelen het hoofddoel van het NOC. Volgens anderen moest het Nederlands Olympisch Comité zich juist richten op de rol van overkoepelend sportorgaan. C.A.W. Hirschman, medeoprichter en jarenlang de secretaris van het NOC en bestuurslid van de Nederlandse Voetbalbond, pleitte in de zomer van 1912 voor het laatste:

'Het Nederlandsch Olympisch Comité heeft tot heden altijd een tijdelijk karakter gehad. Het is eigenlijk slechts werkzaam kort voor een Olympiade. Het komt mij nu gewenst voor dat men het Comité permanent verklaart. Dat kan niet anders dan voordelig zijn voor de verschillende bonden en voor de verschillende takken van sport.'²

De instelling van de Olympische Spelen in 1896 zorgde dat deelnemers aan de Spelen gedwongen werden zich te verenigen in nationale bonden en te sporten volgens internationaal vastgestelde regels. Hierdoor werd de internationale reglementering in korte tijd tot stand gebracht en verbeterd. Via het NOC zouden deze nieuwe regels aan de bonden kunnen worden doorgegeven en zodoende zouden er ook internationale wedstrijden kunnen plaats vinden tussen verschillende Nederlandse en buitenlandse teams.

De motivatie van de eerste NOC-voorzitter baron Van Tuyll van Serooskerken om tot oprichting van het Comité over te gaan sloot aan bij de motivatie van Hirschman, maar Van Tuyll wilde veel verder gaan. Hij was als lid van het Internationale Olympisch Comité vanaf 1898 bij alle Olympische Spelen betrokken geweest. Zijn inspiratie voor de oprichting van het NOC kwam toch vooral uit Zweden:

'Het Rijksverbond voor lichaamsoefening in dat land heeft voorbeeldige samenwerking tussen de sportbonden onderling bewerkstelligd. Die toestand die ik in Zweden zag, heeft mij als het ware jaloers gemaakt.'³

Het was Van Tuyll niet uitsluitend om de professionalisering van de sport te doen, maar hij wilde bredere veranderingen in de Nederlandse samenleving doorvoeren. Het Nederlands Olympisch Comité zou een uitstekende springplank kunnen zijn om deze omschakeling te bereiken. Van Tuyll moest een manier zoeken om de beide doelstellingen te verenigen.

Voor zover de gedenkboeken aandacht besteden aan deze verschillende doelstellingen in de beginperiode van het NOC, suggereren ze dat alle leden van het NOC via de Olympische wereld de Nederlandse

samenleving wilden verbeteren. Dat de doelstellingen in elkaars verlengde lagen en dat alle leden er over eens waren dat het aan het NOC was om de Nederlandse maatschappij te verbeteren. Het 'nieuwe' Nederlands Olympisch Comité, met de nadruk op die naam en met de bedoeling dat daaruit dan later de nieuwe overkoepelende sportorganisatie zou groeien, zou deze taak op zich moeten gaan nemen.⁴ Uit de notulen en jaarverslagen wordt echter duidelijk dat er van constante eensgezindheid geen sprake was.⁵

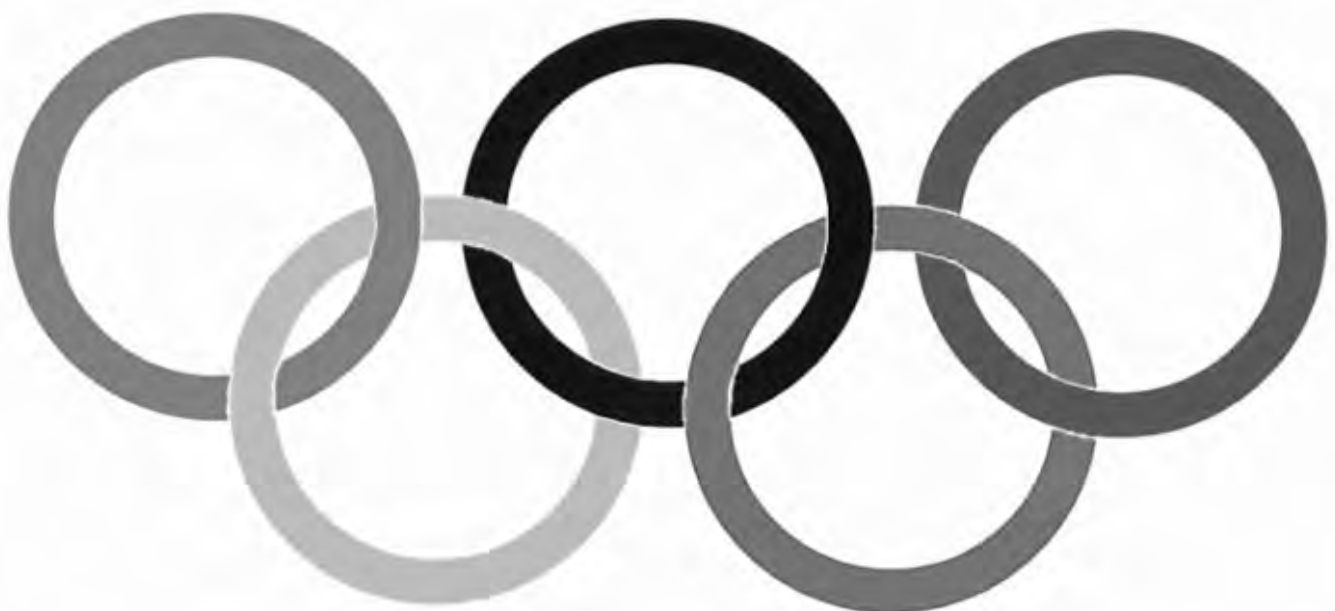
De initiatieven van het NOC zoals het Vaardigheidsdiploma zorgde in de eerste jaren juist voor flinke onenigheid. Het Vaardigheidsdiploma bestond uit een reeks proeven waaraan de deelnemers moesten voldoen. De verschillende sportieve disciplines hadden elk hun eigen proef en zodoende zou iedereen zich dus breed kunnen ontwikkelen, maar het diploma hield toch voornamelijk een militair karakter. De onenigheid binnen het NOC omtrent het Vaardigheidsdiploma valt echter goed te verklaren door de voorgeschiedenis van het NOC. Enkele jaren voor de oprichting van het NOC had Van Tuyll geprobeerd eenzelfde instituut te creëren. Van Tuyll had tijdens zijn voorzitterschap van de Nederlandse Bond voor de Lichamelijke Opvoeding (NBvLO) de kant van overkoepelend sportorgaan al op gewild, maar dat was hem destijds niet gelukt.⁶

De in 1908 opgerichte NBvLO kwam voort uit de Nederlandse Militaire Bond voor Lichamelijke Opvoeding en de interesse van het leger in sport en lichamelijke opvoeding ging vele jaren terug. Factoren die de grote militaire invloed op sportgebied aan het begin van de twintigste eeuw verklaren, waren - naast

de goede organisatiemogelijkheden in de periode dat sport in Nederland nog weinig gestructureerd was - het grote militaire belang van een lichamelijk goed geofende bevolking en de belangrijke plaats van de Koninklijke Militaire Sport Vereniging (KMSV) binnen de georganiseerde sport.⁷ Een nauw contact met de particuliere sportorganisaties ontbrak echter. De NBvLO kon hierdoor maar moeilijk grip krijgen op de Nederlandse burgerbevolking en het was uiteindelijk Van Tuyll van Serooskerken zelf die in 1910 de spreekwoordelijke stekker uit de NBvLO trok.

In 1912 probeerde Van Tuyll via het NOC zijn ideaal van een sportieve Nederlandse natie alsnog te verwezenlijken. Binnen het Comité hadden militairen namelijk niet meer een dominerende, maar toch nog wel een belangrijke positie en in de beginjaren waren enkele belangrijke activiteiten voornamelijk op het leger en ordediensten gericht. Het Vaardigheidsdiploma was weliswaar bij de NBvLO mislukt, maar via het NOC trachtte Van Tuyll het een nieuw leven in te blazen.

Van Tuyll stond er weliswaar om bekend dat hij als voorzitter handig gebruik maakte van de slechte kwaliteit van zijn oren, maar sommige bezwaren kon zelfs hij niet van tafel hameren.⁸ De reeds bestaande sportbonden zaten niet te wachten op de invoering van het Vaardigheidsdiploma en daarmee de inmenging van het NOC in hun beleid. Zij hielden graag het overzicht en controle over hun sport en ze stonden ook niet te springen om hun rijen voor jan en alleman te openen.⁹ Alle lagen van de samenleving toegang verschaffen tot sport was misschien wel een nobele doelstelling maar in de praktijk moeilijk door te voeren. Daarnaast

restte ook nog de vraag hoe de teamsporten vertegenwoordigd zouden gaan worden in het vaardigheidsdiploma.¹⁰ Met het instellen van het Vaardigheidsdiploma probeerde het NOC niet alleen het onderlinge contact van de verschillende nationale sportbonden te verbeteren, er speelde ook een tweede motief een rol. Van Tuyll was immers op de hoogte welke positieve effecten 'sport' voor het lichaam kon hebben. Zijn contacten in de krijgsmacht deden hem inzien dat goed getrainde jongens een voordeel zouden kunnen zijn voor de samenleving. De visie van Van Tuyll reikte echter verder dan alleen de gegoede burgerij of het leger. Juist voor de sociaal lagere klasse zag hij de mogelijkheid om veel terreinwinst te boeken. Arbeiders zouden het lichamelijke zware werk beter en zorgvuldiger kunnen uitvoeren wanneer ze beschikten over een gezond en sterk lichaam. Een bredere ontwikkeling als gevolg van het Vaardigheidsdiploma zou voor de maatschappij en alle deelnemers voordelen met zich brengen.

De drang naar een algehele sportprofessionalisering van de Nederlandse samenleving ging echter velen nog te ver. J. Warner, bewindvoerder van de Nederlandse Voetbalbond, was de eerste die aanmerkingen had: "elke bond die eigen tak van sport blijft propaganderen en er op blijft toezien dat zijn leden in die tak van sport zo goed mogelijk voor de dag komen."¹¹ Een verklaring waarom vooral de Nederlandse Voetbalbond bezwaren had, is te vinden in het feit dat deze tak van sport al veel verder ontwikkeld was dan de rest. Zij zaten niet te wachten op een instituut dat ging vertellen hoe ze hun sport moesten beoefenen. De opgelegde regels bij het afnemen van het Vaardigheidsdiploma waren een dergelijk bezwaar van de voetbalbond. Ook het uitzenden van eigen leden naar andere sporten kon niet op veel steun rekenen.

Het NOC moest dus een compromis zoeken. Het Vaardigheidsdiploma werd in acht groepen opgedeeld. Elke groep stond voor een apart onderdeel van de lichamelijke beweging. Zo waren er de groepen: lopen, springen, zwemmen, klimmen, uithoudingsvermogen, zelfverdediging, werpen en diversen. Juist bij de laatste groep was de verdeling tussen de verschillende sporten goed zichtbaar. Waar alle andere onderdelen aan strikte regels onderworpen werden, mochten de deelnemers aan het Vaardigheidsdiploma bij de groep diversen zelf bepalen welke sporten ze zouden beoefenen; twee sporten zouden volstaan. Daarnaast mochten de bonden zelf de regels opstellen.¹²

De kwestie was hiermee nog niet afgedaan. Vooral binnen de atletiekwereld heerste er de nodige onenigheid. De Nederlandse Athletiek Unie (N.A.U) en

het Nederlands Gymnastiekverbond (N.G.V.) bevonden zich in elkaars vaarwater. Doordat de gymnastiekleraren tot na de Eerste Wereldoorlog een leidende positie binnen het NGV bekleedden, was binnen deze organisatie het verzet tegen de ontwikkeling van sport sterk vertegenwoordigd. Op scholen ging het immers om orde en discipline, de verbetering van prestaties was slechts een bijzaak.¹³ De NAU trachtte juist via de leidende functie bij de Vaardigheidsproeven de prestaties te verhogen. Beide partijen werd verzocht om hun voorkeuren kenbaar te maken en het NOC-bestuur zou een middenweg zoeken.

De eerste poging om de Nederlandse sport naar een hoger plan te trekken waren van de grond gekomen en de weg was vrij voor iedereen om zich in te schrijven voor het Vaardigheidsdiploma. Succes verzekerd, maar niets was minder waar. In het eerste jaarverslag viel te lezen: 'de invoering der vaardigheidsdiploma heeft tot nu toe nog niet dat succes opgeleverd, hetwelk wij daarvan verwachten.'¹⁴ In bijna twee jaar tijd had slechts één persoon alle proeven naar behoren afgelegd. Opmerkelijk is echter dat er van de kant van de verschillende bonden weinig commentaar te vinden is over dit falende beleid, laat staan over de weinige diploma-uitreikingen. Alle goede voornemens ten spijt hielden de bonden zich in eerste instantie bezig met

hun eigen leden en activiteiten en zagen zij nog niet echt de noodzaak om de sport ook buiten hun eigen kring te stimuleren.

Het NOC was in de beginjaren verdeeld over het te voeren beleid. Slechts één persoon had de verschillende proeven van het Vaardigheidsdiploma naar behoren afgelegd en dit initiatief genoot nog niet de volle steun van de Nederlandse sportwereld, maar het Comité had definitief wortel geschoten in de Nederlandse samenleving. Gaandeweg werd het Vaardigheidsdiploma als belangrijkste wapen steeds breder en meer geaccepteerd door de verschillende takken van sport. Vrouwen en scholieren kregen de mogelijkheid het diploma te behalen en ook in de koloniën kreeg het Vaardigheidsdiploma voet aan de grond.¹⁵ Vanaf 1917 werd het succes van het Vaardigheidsdiploma en het NOC gebruikt als argument bij verschillende subsidieaanvragen en ook op scholen kreeg de lichamelijke opvoeding steeds meer ruimte. Het NOC had weliswaar een tumultvol begin, maar heeft in de eerste jaren een belangrijke rol gespeeld in het verenigen van de sport in Nederland en het creëren van draagvlak binnen de Nederlandse maatschappij.

Naast het particuliere initiatief van het Vaardigheidsdiploma, lobbyde het NOC ook voor verbeteringen op andere terreinen. De landelijke en lokale overheden moesten overtuigd worden van de noodzaak om aandacht aan lichamelijke opvoeding te besteden. Pogingen van de bonden zelf waren onvoldoende, het probleem diende bij de wortel te worden aangepakt. In het jaarverslag valt te lezen wat men hierbij voor ogen had: 'wil men het vraagstuk van de lichamelijke opvoeding systematisch ter hand nemen, dan dient men van meet af aan te beginnen, d.w.z. op de lagere school.'¹⁶

Dat een serieuze erkenning van gymnastiek op scholen van wezenlijk belang was voor de Nederlandse samenleving bleek volgens het NOC wel uit de bedroevende cijfers van de voor militaire dienst afgekeurde personen. Van de lichte 1913 en 1914 werden respectievelijk 40.6% en 43.3% ongeschikt verklaard om dienst te nemen in het Nederlandse leger.¹⁷

De niet-olympische activiteiten van het NOC werden onvoldoende serieus genomen en daarom voegde het NOC op 11 september 1915 de titel 'Nederlandsche Federatie voor Lichaamsvaardigheid' aan zijn naam toe.¹⁸ Door deze toevoeging zou het besef en draagvlak ontstaan dat de initiatieven van het NOC niet alleen voor de Olympische sporten bedoeld

waren, maar juist de hele bevolking voor ogen had. Deze uitbreiding zou meer legitimiteit met zich mee brengen en zodoende de acceptatie van het NOC als belangenbehartiger van de hele bevolking en de integratie van sport in de samenleving vergroten.¹⁹

Bij de lobby voor verbeteringen van het lichamelijke onderwijs op scholen kon het NOC bondgenoten goed gebruiken. De naamsverandering was immers bedoeld om de integratie van sport in de maatschappij te vergroten. Een dergelijk orgaan om mee samen te werken was de Inspectiedienst voor de Lichamelijke Opvoeding. Deze dienst bestond sinds 1914, maar ze was volgens het NOC onvoldoende in staat om de taak van nationale lichamelijke opvoeding te organiseren. Het adviserende karakter en de gebrekkige bevoegdheden van de inspectiedienst moesten volgens het NOC uitgebreid en verbeterd worden om enige druk te kunnen uitoefenen bij de regering in Den Haag.²⁰ Alle inspanningen van de inspectiedienst ten spijt, van structurele vooruitgang zou pas sprake kunnen zijn wanneer er een Centraal Rijks Instituut voor de Lichamelijke Opvoeding in het leven werd geroepen.

Nog voordat het verzoek tot oprichting van dit Instituut bij de regering was neergelegd, was het NOC al in actie gekomen. Om een eventuele totstandkoming te kunnen bevorderen had het NOC een commissie in het leven geroepen die met (ongevraagde) adviezen zou moeten komen. Twee van de acht commissieleden hadden ook zitting in de Tweede Kamer en zouden zodoende de nodige steun voor de oprichting kunnen vergaren. Daarnaast was er ook een vertegenwoordiger van de Vereniging voor Gymnastiekonderwijzers in Nederland bij betrokken.²¹ Van Tuyll had zelfs, via zijn internationale contacten, het Zweedse programma voor een dergelijk instituut laten vertalen en aan de commissie overgedragen. De kosten van fl. 50,- voor het vertalen waren natuurlijk voor het NOC. Zo zouden ze een beter plan voor de Nederlandse samenleving kunnen samenstellen en ook een voorlopige begroting kunnen opstellen.²²

Dat de lobby van het NOC succes had, werd al een jaar later duidelijk. In het nieuwe leerplan voor de Rijks H.B.S. werd een aanzienlijk groter aantal 'oefeningen' opgenomen en werden de exameneisen van de gymnastiek herzien en aangescherpt. Daarnaast werd er een College van Advies voor de Lichamelijke Opvoeding in het leven geroepen die hoofdzakelijk bestond uit dezelfde leden als de NOC-commissie.²³ Dit succes werd dan ook nadrukkelijk vermeld in het jaarverslag van 1917. Het NOC werd serieus geno-

men, maar de maatregelen betroffen voornamelijk alleen de H.B.S. en niet alle openbare scholen.

Het einde van de Eerste Wereldoorlog leidde tot het verdwijnen van militaire betrokkenheid bij sport en lichamelijk opvoeding in Nederland en zodoende verminderde ook de belangstelling van de rijksoverheid voor sport. De directe noodzaak voor gezonde fitte nieuwe soldaten was afgenomen.²⁴ Het 'College van Advies voor de Lichamelijke Opvoeding' dat in 1921 nog een uitgebreid rapport had uitgebracht, werd weliswaar niet opgeheven, maar functioneerde na die tijd vrijwel niet meer.²⁵ Het college beschikte simpelweg over te weinig financiële steun van de overheid om enige invloed te kunnen uitoefenen. De druk die het NOC en het College van Advies in de jaren van hun samenwerking hadden uitgevoerd wierp nog wel enige vruchten af, zij het beperkt. Zo behaalde een significant groter aantal leerkrachten het nieuwe getuigschrift voor 'leider van lichaamoefeningen' en werd elk jaar een verslag opgesteld dat aan de verschillende colleges van B&W moest worden voorgelegd.²⁶ Na 1921 was van actieve samenwerking tussen het College en het NOC geen sprake meer.

Naast de lobby van het NOC bij de landelijke overheid voor een grotere integratie van sport op scholen, onderhield het NOC ook contacten met verschillende universiteiten om hun doelstellingen op wetenschappelijke basis te funderen. Het NOC stelde plannen op om in samenwerking met verschillende universiteiten tot een wetenschappelijke onderbouwing van het belang van sport te komen en "wellicht dat wij met-tijd dan in het bezit kunnen komen van een sport-psychologisch laboratorium."²⁷ Een jaar later waren er uiteenlopende reacties ontvangen. Volgens de ene universiteit (namen werden niet genoemd maar de hoofdstad was vertegenwoordigd) was eerst een verandering van de Onderwijswet nodig, terwijl een andere universiteit stelde dat er al enige uren aan dit onderwerp werd besteed. Van een derde kreeg het NOC het advies om zelf een leerstoel in het leven te roepen. Het NOC bleef contact onderhouden met de verschillende universiteiten, maar voor veranderingen moest het NOC andere instanties en organisaties voor zich zien te winnen.²⁸ Vooral het afstaan van bevoegdheden aan het NOC was moeilijker gedaan te krijgen dan verwacht.

Het leger was zo'n instantie waar veel progressie te boeken was. Sport was van oudsher met het leger verbonden. De sporten schieten, schermen en paardrijden waren elitair en militaristisch van aard. De vaardigheidsproeven waren in eerste instantie ook voorna-

melijk gericht op militairen, maar van enige uitwisseling van bevoegdheden tussen het NOC en de krijgsmacht was voorlopig nog geen sprake. De mobilisatie van 1914 had de aandacht op de lichamelijke vorming van de soldaten gericht (zie de percentages hierboven). Het NOC vroeg daarom een subsidie aan bij het ministerie van Oorlog om deze vorming te kunnen organiseren en reguleren. De minister besloot echter anders en bracht dit onderwerp onder in zijn eigen departement.²⁹ In 1914 werd er, wel met samenwerking van het NOC, een eigen commissie opgericht. Deze 'Commissie voor de Ontwikkeling en Ontspanning der gemobiliseerde troepen', kortweg O&O, hield zich bezig met de lichamelijke vorming van de Nederlandse soldaten.

Het verkrijgen van grote invloed binnen de krijgsmacht was weliswaar mislukt, maar op landelijk niveau was eind 1919 echter het eerste grote succes van het NOC een feit.³⁰ Dankzij het lobbywerk van het NOC was het voor zowel particulieren als gemeenten mogelijk om voor het aanleggen van sportvelden een subsidie bij het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschap aan te vragen. Deze subsidie kon oplopen tot 40% van het totaal bedrag.³¹

Bij verschillende gemeenten werd in de beginjaren voornamelijk naar Zweden als voorbeeld gekeken. In navolging van het Zweeds model zou het NOC, in samenwerking met de gemeenten, moeten trachten om in de steden speelplaatsen in te richten. Ook bij de plannen voor stadsuitbreidingen wilde het NOC betrokken worden.³² Verzet kwam er echter van het Nederlands Gymnastiek Verbond. Het NOC moest geen distributiekantoor van gelden worden. Het NOC moest zich richten op de sport en niet op de randzaken. Naast onenigheid over de particuliere initiatieven van het NOC bestond er ook onenigheid binnen het NOC over het lobbywerk voor meer integratie van sport in de samenleving.

In de jaren na 1920 waren het voornamelijk de grotere steden die het initiatief namen in de ontwikkeling van sport en lichamelijke opvoeding. Zo werd het aanvragen van subsidies bij gemeenten door sportorganisaties makkelijker gemaakt en ook vaker toegekend. Daarnaast ondernamen de gemeenten zelf stappen voorwaarts. Zo moesten politieambtenaren in Deventer aan strengere eisen voor lichaamsvaardigheid voldoen en werd er in Amsterdam bij de ontworpen stadsuitbreiding grote oppervlakten voor de sportbeoefening gereserveerd.³³ Hygiëne, huisvesting en lichamelijke gesteldheid werden belangrijke pijlers voor de gemeenten, maar ook de landelijke overheid zag de noodzaak

van verandering in. Via wetwijzigingen en subsidies werd de weg naar verandering vrij gemaakt, maar gemakkelijk ging dit niet. Verschillende politieke meningen brachten verschillende inzichten met zich mee en het NOC kon haar aandacht dan ook niet laten verslappen. Vooral de gelijkschakeling van sport op alle scholen bleef een heet hangijzer voor het NOC en zowel landelijk als lokaal bleef de lobby voor verbetering aanwezig. Toch kreeg de sport dankzij het professionaliseringswerk van het NOC langzaam een vastere plaats in de Nederlandse samenleving. Het inzicht dat sport naast een vermakelijk vrije tijdverdrijf ook van fundamenteel belang voor de natie als geheel was, was de verdienste van het NOC.

¹ J. Cottaar (1962), *Gouden Boek Nederlands Olympisch Comité*. Den Haag 14.

² Poul Annema (1987), *Kroniek Olympische Spelen, 75 jaar NOC*. Amsterdam 1987, 50.

³ Annema, *Kroniek Olympische Spelen*, 50.

⁴ J.H.M. Cottaar (1962), *Gouden boek Nederlands Olympisch Comité* Den Haag, 14.

⁵ NL-HaNA, NOC, 2.19.124, inv. nr. 61, 19 oktober 1912 en 1 maart 1913.

⁶ Annema, *Kroniek Olympische Spelen*, 50.

⁷ R. Stokvis (1979). *Strijd over sport: Organisatorische en ideologische ontwikkelingen*. Deventer, 91.

⁸ C.A.W. Hirschman (1937), *Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan, 1912-1937*. Den Haag, 14.

⁹ NL-HaNA, NOC, 2.19.124 inv. nr. 61, 19 oktober 1912 en 1 maart 1913.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Annema, *Kroniek Olympische Spelen*, 50.

¹² NL-HaNA, NOC, 2.19.124, inv. nr. 61, 1 maart 1913.

¹³ Stokvis, *Strijd over sport*, 71-73.

¹⁴ NL-HaNA, NOC, 2.19.124, inv. nr. 177, jaarverslag 1913-1915.

¹⁵ NL-HaNA, NOC, 2.19.124, inv. nr. 61, 24 februari 1917.

¹⁶ NL-HaNA, NOC, 2.19.124, inv. nr. 177, jaarverslag 1913-1915.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ NL-HaNA, NOC, 2.19.124, inv. nr. 61, 11 september 1915.

¹⁹ Ibidem en NL-HaNA, NOC, 2.19.124, inv. nr. 177, jaarverslag 1913-1915.

²⁰ NL-HaNA, NOC, 2.19.124, inv. nr. 177, jaarverslag 1915-1916.

²¹ Ibidem.

²² NL-HaNA, NOC, 2.19.124, inv. nr. 61, 9 december 1915.

²³ NL-HaNA, NOC, 2.19.124, inv. nr. 177, jaarverslag 1916-1917.

²⁴ Stokvis, *Strijd over sport*, 90-92.

²⁵ Ibidem, 92.

²⁶ NL-HaNA, NOC, 2.19.124, inv. nr. 61, 24 februari 1917 en NL-HaNA, NOC, 2.19.124, inv. nr. 177, jaarverslag 1916-1917.

²⁷ NL-HaNA, NOC, 2.19.124, inv. nr. 177, jaarverslag 1915-1916.

²⁸ NL-HaNA, NOC, 2.19.124, inv. nr. 177, jaarverslag 1915-1916.

²⁹ Cottaar, *Gouden boek*, 24-25.

³⁰ NL-HaNA, NOC, 2.19.124, inv. nr. 177, jaarverslag 1916-1917.

³¹ Cottaar, *Gouden Boek*, 24.

³² NL-HaNA, NOC, 2.19.124, inv. nr. 61, 24 februari 1917 en 23 juni 1917.

³³ NL-HaNA, NOC, 2.19.124, inv. nr. 177, jaarverslag, 1916-1917.